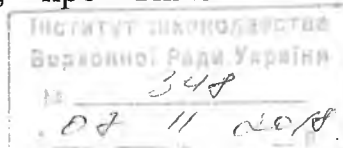

ВІДГУК
офіційного опонента
Гусарєва Станіслава Дмитровича -
доктора юридичних наук, професора, першого проректора
Національної академії внутрішніх справ,
на дисертацію Михайліної Тетяни Вікторівни «Правосвідомість як
інтегративний елемент правової системи», подану на здобуття наукового
ступеня доктора юридичних наук
за спеціальністю 12.00.01 (теорія та історія держави і права; історія
політичних і правових учень)

Актуальність обраної для дослідження проблематики не викликає сумніву з огляду на те, яким чином у сучасному українському суспільстві забезпечується режим законності, підтримується існуючий рівень правопорядку, забезпечується реалізація окремих видів прав та свобод громадян. Проте не тільки незадовільний стан правопорядку стає свідченням прояву мінімального рівня правової культури та відповідно правової свідомості. Факти правової невихованості простежуються на всіх рівнях організації суспільного життя, у всіх його сферах - починаючи від «кнопкодавства» та «чесного» декларування майнового стану найвищих посадових осіб, закінчуючи прикладами поведінки окремих осіб - по відношенню до представників засобів масової інформації, ветеранів, пенсіонерів, чорнобильців, а також по відношенню до виконання власного обов'язку – поважати право інших осіб, не створювати їм перешкод у реалізації їхніх прав та свобод тощо.

Неналежний рівень правової та політичної свідомості виявився у відповідальних осіб, які своєю бездіяльністю сприяли анексії частини українських територій, розв'язанню відкритого військового конфлікту, в результаті чого жертвами стали тисячі українців.

Прояви низького рівня правової свідомості мають місце і в інших площинах життя, що особливо яскраво виявляється у сфері правотворчості та правореалізації, у ході проведення правової реформи, реалізації економічної, кадрової політики держави. Дійсно, прикладів прояву спотвореного уявлення про правовий порядок, про вимоги закону,

законодавчу процедуру тощо багато, що і спонукає представників юридичної науки до масштабного осмислення зазначених ситуацій, виявлення тенденцій, причин такого незадовільного стану правового життя суспільства та визначення основних шляхів подолання нігілістичних настроїв, відновлення міцного правопорядку та режиму законності, авторитету права у свідомості населення країни.

Отже проведення наукових пошуків у напрямку проблематики правової свідомості та правової культури є своєчасною та необхідною справою для загальнотеоретичної юриспруденції, що у подальшому дозволить формулювати науково обґрунтовані плани та прогнози культурного розвитку суспільства, визначати пріоритети правової реформи та виховного процесу.

Саме в такому руслі й готувалася дисертація Михайліної Тетяни Вікторівни «Правосвідомість як інтегративний елемент правової системи», подана на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук та представлена на рецензування як попередній аналіз по процедури публічного захисту.

Метою дослідження є обґрунтування нових теоретико-правових положень щодо місця правосвідомості у доктринальній та праксеологічній моделі правової системи, а також розробка концепції удосконалення функціонування всіх аспектів правової реальності через використання інтегративного потенціалу правосвідомості.

Для досягнення визначеної мети дисертантом сформульовано ряд науково-пізнавальних завдань, вирішення яких дозволило не тільки розкрити змістовно окремі положення плану, але й прийти нових результатів, які можна вважати внеском до скарбниці загальнотеоретичної юриспруденції. Отже основними завданнями визначено такі:

- сформулювати концептуальний підхід до видів, рівнів і форм правосвідомості як інтегративного базису компонентів правової системи;
- здійснити та удосконалити типологізацію правових систем (сімей) у контексті форм правосвідомості;

- виявити переваги та недоліки еволюційного та революційного шляху трансформацій правосвідомості;
- уточнити роль правосвідомості у площині нормотворчості;
- дослідити та конкретизувати формування і буття джерел права в контексті інтегративної правосвідомості;
- представити правосвідомість як один з детермінуючих чинників типології праворозуміння;
- з'ясувати та удосконалити механізм формування аксіології права через трансформації правосвідомості;
- розкрити специфіку різноспрямованості векторів правосвідомості у юридичній практиці;
- деталізувати конверсію правосвідомості правотворця в якість нормативно-правових актів;
- висвітлити процес акцентуалізації правосвідомості у площині правової герменевтики;
- розробити пропозиції щодо підвищення ефективності правозастосування та юридичної відповідальності через позитивні трансформації правосвідомості.

Об'єктом дослідження виступає загальнотеоретична конструкція правової системи.

Предметом дослідження є правосвідомість як інтегративний елемент правової системи.

Реалізація визначених завдань стала можливою завдяки правильному підбору **методологічного інструментарію**, за допомогою якого відбувався пізнавальний процес. Можна цілком погодитися з автором дисертації, який зазначає на сторінках роботи, що методологічну основу роботи складає комплекс загальних, а також спеціальних методів, що застосовуються у юридичній науці.

Зокрема, системний метод було використано для аналізу правової реальності як цілісного, структурованого утворення (підрозділи 1.1, 2.1, 4.1).

За допомогою синергетичного методу було обґрунтовано здатність правової системи до самокерованості та керованості ззовні через правосвідомість (підрозділи 1.2, 1.4).

Завдяки діалектичному методу розкрито взаємозв'язки окремих елементів як усередині правової системи, так і поза її межами (підрозділи 1.1–1.5, 3.1–3.2, 4.1). Аналіз функціонування окремих елементів правової системи, а також типологізація правових систем здійснювались із застосуванням методів аналізу і синтезу, індукції і дедукції (підрозділи 1.3, 2.1–2.3, 3.1–3.2).

Метод спостереження використовувався в роботі для фіксації та відображення окремих соціальних проявів, фактів, пов'язаних зі станом та трансформаціями правосвідомості (підрозділи 1.5, 4.1–4.5).

Статистичний метод покладено в основу виявлення загальних тенденцій розвитку громадянського суспільства та правосвідомості через кількісні показники (підрозділ 1.5).

Методи порівняння та правового прогнозування сприяли внесенню пропозицій та рекомендацій щодо удосконалення засобів цілеспрямованого впливу на правосвідомість населення України, використовуючи позитивний досвід зарубіжних країн (підрозділи 1.3, 2.1–2.3, 4.2–4.5).

На основі формально-юридичного методу було здійснено аналіз юридичних термінів, конструкцій та процесів, які закріплено в чинному законодавстві (підрозділи 2.3, 4.2).

Характеризуючи зв'язок роботи із потребами науки та практики, слід наголосити, що дисертаційне дослідження було виконано **відповідно до плану науково-дослідних робіт** Донецького національного університету (нині – Донецький національний університет імені Василя Стуса) за темою «Розвиток правової системи України: стан та перспективи» (№ державної реєстрації 0112U002868), у межах якої автором проведено дослідження стану правової системи України та запропоновано напрями удосконалення її

функціонування за допомогою включення до базових елементів правової системи правосвідомості як інтегративного елемента.

Наукова новизна одержаних результатів конкретизується у таких найбільш важливих теоретичних положеннях і висновках:

розроблено авторську концепцію реалізації комплексних трансформацій правосвідомості українського суспільства, яка представлена як додаток до творчого доробку автора та яка ґрунтується на результатах проведеного дисертаційного дослідження, поєднуючи у собі питання оптимізації засобів впливу та правосвідомість, шляхи подолання недоліків правового виховання, удосконалення правозастосовного процесу тощо;

аргументовано місце та роль правосвідомості у формально-ідеальному феномені правової системи, а саме, виявлено, що поряд із традиційно визнаними складовими правової системи (система права, правова ідеологія та юридична практика) функціонує відносно самостійний елемент – правосвідомість, який не можна у повному обсязі включити до будь-якого з перелічених базових елементів через постійний вихід правосвідомості за їхні межі, а також повноцінно виділити досліджувану категорію в окремий компонент, оскільки у будь-який момент часу через правосвідомість забезпечується уся множина зв'язків, що відбуваються всередині правової системи;

сформульовано поняття правосвідомості як відносно незалежного елементу правової системи, що забезпечує її інтегративно-синергетичні властивості та відображає сукупність знань, уявлень та емоцій стосовно фактичного і бажаного стану правових феноменів;

сформовано концептуальний підхід до видів, рівнів і форм правосвідомості як інтегративного базису компонентів правової системи, разом з цим, правову активність, як найвищу форму прояву правосвідомості, диференційовано на три рівні (усвідомлена, акцептована та звичаєва) з виявленням специфіки кожного рівня у детермінації трансформацій правової системи;

обґрунтовано переваги та недоліки революційного та еволюційного шляху формування правосвідомості в розрізі її інтегративного потенціалу. Наголошується, що найкращим варіантом переходу правосвідомості на новий рівень є шлях еволюційний, який знаходить вираз у поступальних процесах правової соціалізації особи;

розкрито значення правосвідомості для нормотворчості, де правосвідомість визнається своєрідним інструментом поєднання відносно самостійних процесів нормотворчості та правотворчості в єдиний процес формування права (або правоутворення);

сформульовано визначення поняття „тіньової правотворчості”, під якою розуміється відображення деформованої правосвідомості населення, що виникає внаслідок незадовільного функціонування системи офіційних норм та роботи правотворчих і правозастосовчих суб’єктів, являє собою процес створення норм, який відбувається поза межами закону і всупереч йому, результатом чого виступають неформалізовані правила поведінки, не санкціоновані державою, що негласно діють і застосовуються для врегулювання широкого кола суспільних відносин;

Зазначені вище здобутки автора дисертації, як найбільш значущі елементи новизни, представлені у **друкованих працях автора**, а саме: у **45** наукових працях, з яких: **2** монографії (1 – одноосібна та 1 – колективна); **17** наукових статей у фахових виданнях України (в тому числі 15 з них включено до міжнародних наукометричних баз даних), **10** статей у наукових періодичних виданнях інших держав, **15** публікацій за результатами участі у науково-практичних конференціях, науково-практичних рекомендаціях.

Висновки та пропозиції, отримані за результатами проведеного дослідження мають прикладне значення та можуть бути використані: у подальших наукових дослідженнях; при підготовці нових та внесенні змін до чинних актів законодавства, а також у практиці реалізації законодавства; при підготовці науково-практичних видань, підручників, навчальних посібників і

методичних рекомендацій для науковців, юристів-практиків, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів юридичних спеціальностей.

Наразі положення дисертації використовуються у навчальному процесі при викладанні навчальних дисциплін „Теорія держави та права”, „Проблеми теорії права”, „Філософія права” для студентів та аспірантів – здобувачів вищої освіти за спеціальністю „Право” у Донецькому національному університеті імені Василя Стуса МОН України (акт впровадження № 420-3/18 від 13.06.2018 р.).

Результати дисертаційної роботи впроваджено у правопросвітницьку діяльність (Довідка про впровадження Дружківського відділення Товариства „Знання” України № 54 від 06.03 2018 р.).

Положення і висновки дисертаційного дослідження також представлені у формі Методичних рекомендацій „Активна правочіннісна позиція судді як шлях до зближення судової влади та інституцій громадянського суспільства”, залучених у діяльність Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (акт впровадження № 436/0/158-18 від 11.09.2018 р.).

Текст автореферату відповідає структурі та висновкам, представленим у дисертації. Робота виконана українською мовою, текст вичитаний, стилістично відпрацьований, читається легко завдяки використанню загальноживаної юридичної термінології.

Разом з цим, попри наявність цілого ряду позитивних характеристик представленої роботи, є ряд дискусійних питань, які виникають внаслідок наукового аналізу та потребують додаткового опрацювання та аргументації:

1. При формуванні плану дисертаційного дослідження було закладено суто авторську концепцію розуміння ролі правосвідомості по відношенню до інших правових явищ, об'єднаних функціонально поняттям правової системи, завдяки чому не зовсім чітко простежується логіка послідовності етапів пізнавального процесу.

Дослідження починається із визначення ролі правосвідомості у певній моделі правової системи (доктринально-функціональна), хоча за загальним правилом доцільно було б розпочати із характеристики існуючих уявлень (моделей) про правову свідомість, форми її прояву, шляхи реалізації, типи, рівні, умови формування тощо.

Такий етап дослідження, як початковий, мав би обов'язково бути, завдяки чому автору надається можливість сформулювати у подальшому власну позицію щодо розуміння правосвідомості як елементу правової системи, який наділено ознаками інтегративності.

2. Аналізуючи структуру плану роботи, привертає увагу той факт, що автором не виокремлено питання історіографії та методології дослідження проблематики правосвідомості, що є нормативною вимогою МОН до структури та змісту дисертаційних досліджень.

Не викликає сумніву, що у ході проведення певних узагальнень автор вдавався до аналізу існуючих джерел та відповідних наукових підходів, але його результати мали бути сконцентровані та систематизовані в окремих підрозділах роботи. Окрім того, у методологічній частині дослідження за правило висвітлюється власно авторський пізнавальний інструментарій, аргументується його припустимість та необхідність співвідносно до властивостей досліджуваного предмету. Все разом закладається в основу авторської концепції дослідження (стан розробленості проблеми, мета, завдання, методологія, очікувані результати...), забезпечує повноту та обґрунтованість висновків.

3. Серед всього іншого, по тексту дисертації наводяться приклади наукових точок зору представників юридичної науки з приводу розуміння ними структури, змісту, різновидів правосвідомості, які є теоретичним підґрунтям проведення дослідження, але потребують додаткового осмислення з метою забезпечення приросту наукових знань, здійснення відповідних систематизацій, узагальнень, формування висновків.

Нажаль, в роботі рідко зустрічаються критичні судження з відповідними аргументаціями, що свідчить про недостатню активність наукової дискусії на сторінках роботи, невикористані потенційні можливості автора дисертації висловлювати та пропагувати власні новації з обраної проблематики.

4. Підрозділ 1.2. «Концептуальний підхід до видів, рівнів та форм правосвідомості як інтегративного базису компонентів правової системи» (стор. 64-95) присвячується розробці дуже важливих у науково-теоретичному та практичному аспектах питань. Їх врахування у правопросвітницькому процесі, організації заходів профорієнтаційного характеру, плануванні правового виховання може бути корисним, що в кінцевому разі дозволить отримати очікуваний результат впливу на правову свідомість.

Доволі широко розкрито сутність та різновиди деформаційних процесів, що відбуваються у правовій свідомості особи, вказано на потенційні можливості правової освіти, зокрема у системі підготовки юридичних кадрів (правників). Однак, звертає увагу диспропорція у викладенні позитивного матеріалу відповідно до назви підрозділу.

Щодо видів правосвідомості, то у роботі цьому питанню присвячено менше однієї сторінки (стор. 65-66), де використано два критерії: за рівнями та за суб'єктним складом. Нижче наводиться критика до висвітленої традиційної класифікації, з чим складно погодитись та що потребує додаткової аргументації. Так, наприклад, чому не можна протиставити буденний та доктринальний рівні правової свідомості, які дійсно відрізняються суттєво за глибиною правових знань, їх обсягом, ступенем переконання суб'єктів у виключній ролі права як регулятора суспільних відносин, розумінням ними причинно-наслідкових зв'язків між різними правовими явищами тощо?

Або чому, наприклад, за кількістю суб'єктів не можна виокремити свідомість одного чи групи осіб? Тим більш, що ми підрозуміваємо не

механістичне поєднання людей в групу, в результаті якого нічого не змінюється. Відбувається мисленнєве виокремлення ідеологічного компоненту, який є інтегруючим для певної кількості осіб. Групи також є різними, яким притаманне домінування спільних ідей, вірувань, настроїв, сподівань, оцінок, що і дозволяє їх виокремлювати як групу. Іншу сукупність якісно однорідних ідеологічних та психологічних елементів складатиме масова (суспільна) свідомість, якій притаманні найбільш значущі для життя конкретного народу (суспільства) правові цінності, ідеї, підходи тощо.

Щодо рівнів правосвідомості, то цей матеріал не представлено взагалі. Можна лише здогадатися, що їх характеристику можна здійснити за допомогою висвітлення рівнів правової активності. Але ж правова активність подана в роботі як найбільш бажана форма правосвідомості (стор. 71). Отже потребує додаткового пояснення позиція автора з приводу розуміння ним рівнів правосвідомості, критеріїв їх класифікації.

Не менш важливим питанням є питання про **форми правової свідомості** – чи є інші форми окрім правової активності? Чи можна судити про свідомість людини, якщо вона у правовому плані пасивна, якщо людина зловживає правом або вчиняє правопорушення?

І врешті решт, – як можна охарактеризувати **сутність концептуального підходу** до розуміння окремих аспектів правосвідомості, завдяки чому вона має бути сприйнята як явище інтегративне по відношенню до інших елементів правової системи, а також таке, що володіє ознаками генеративності (стор.95), про які у підрозділі не йдеться?

5. Спірною уявляється конструкція **Розділу 3** (стор. 261- 309), в назві якого проголошується намагання розкрити риси правової ідеології як концентрованого виразу колективної та індивідуальної правосвідомості.

Так, можна погодитися з автором, що в ідеологічному компоненті правової свідомості може відбуватися концентрація індивідуального та колегіального (колективного), що в ідеології дійсно присутні елементи, характерні як для однієї особи так і для групи людей. Наприклад, ідеології

будь якого суб'єкта права притаманні такі цінності як особиста недоторканість та можливість обирати місце проживання, рід занять тощо. Те ж саме характеризує ідеологію будь якої соціальної групи.

Проте, за змістом у **Розділі 3** йдеться про властивість правосвідомості буди детермінантом типології праворозуміння та про механізм формування аксіології права. Із тексту не зрозуміло – як концентрований вираз правосвідомості можна розкрити за допомогою типологізації та внутрішньої будови одного із правових процесів (формування аксіології права)? Можливо, що в процесі публічного захисту буде представлено додаткові аргументи на користь обраного методологічного підходу, а також на користь авторської позиції – чому термін «формування аксіології» може бути у науковому обігу, а «формування правосвідомості» є помилковим, враховуючи, що у положеннях новизни (стор. 8) дисертації автор вживає такий термін – «...обґрунтовано переваги та недоліки революційного та еволюційного шляху формування правосвідомості в розрізі її інтегративного потенціалу».

Окрім іншого, хотілось би почути авторську інтерпретацію з приводу висвітлення у підрозділі 3.2. поняття механізму формування аксіології права, який передбачає наявність певної кількості складових елементів, способів та порядку взаємодії, визначення функціональної ролі тощо.

Зазначені зауваження не порушують загальної логіки та концептуальної цілісності роботи, а також не впливають суттєво на загальну позитивну оцінку даного наукового дослідження.

На підставі викладеного вище вважаю, що подана до рецензування дисертаційна робота на тему «Правосвідомість як інтегративний елемент правової системи», подана на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень, відповідає вимогам Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24

липня 2013 р. № 567, а її автор, Михайліна Тетяна Вікторівна, заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора юридичних наук за вказаною спеціальністю.

Офіційний опонент:

перший проректор Національної
академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор
Заслужений юрист України

6 листопада 2018 р.

